

Rozdział 1

Antysemityzm: dynamika i psychologiczne uwarunkowania

Mikołaj Winiewski, Michał Bilewicz

Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski

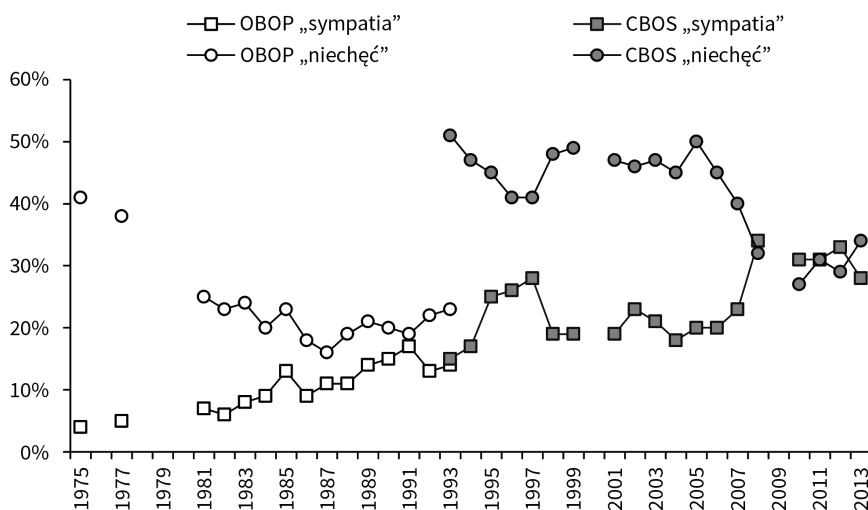
Antysemityzm w Polsce był dotąd tematem licznych opracowań socjologicznych, historycznych, etnograficznych i politologicznych (por. Bilewicz, Winiewski, Radzik, 2012; Cała, 1992; 2012; Krzemiński, 2002; 2004; Sułek, 2012). W niniejszym opracowaniu zamierzamy się przyjrzeć dynamice antysemityzmu, jego najczęstszym formom, regionalnemu rozpowszechnieniu, po czym postaramy się omówić najważniejsze psychologiczne przyczyny przekonań antysemickich.

Będzie to podsumowanie prac prowadzonych w Centrum Badań nad Uprzedzeniami na Uniwersytecie Warszawskim. W szczególności będziemy się opierać na danych z sondażu, który przeprowadziliśmy latem 2013 r. na reprezentatywnej próbie ogólnopolskiej (Polski Sondaż Uprzedzeń 2). Analizy danych zebranych w 2013 r. odniesiemy do wyników analogicznego sondażu z 2009 r. (Polski Sondaż Uprzedzeń), przeprowadzonego również na próbie ogólnopolskiej. Dodatkowo, w celu pokazania szerszego kontekstu czasowego, analizy rozszerzone zostały o powtórny analizę sondażowych badań opinii społecznej prowadzonych przez ośrodki Centrum Badania Opinii Społecznej i Ośrodek Badania Opinii Publicznej w latach 1975–2013. Celem tych porównań było pokazanie dynamiki zmian postaw Polaków wobec Żydów na tle stosunku Polaków do innych narodowości i grup etnicznych. Porównanie archiwalnych sondaży prowadzonych wielokrotnie przez te same instytucje pozwala na bardziej trafne ukazanie dynamiki czasowej aniżeli porównania wyłącznie dwóch bądź trzech pomiarów – tak jak w wypadku Polskiego Sondażu Uprzedzeń czy badań zespołu Ireneusza Krzemińskiego (1996, 2004).

STOSUNEK DO ŻYDÓW W POLSCE

Analizując aktualną złożoność, strukturę i rozpowszechnienie antysemityzmu w Polsce, warto na początku prześledzić bardziej ogólne (zgeneralizowane) postawy Polaków względem Żydów oraz dynamikę ich zmian

w czasie. W tym celu wykorzystaliśmy prowadzone od połowy lat 70. sondażowe badania postaw względem różnych narodowości, w tym Żydów. W latach 1975–1993 badania prowadzone były przez OBOP, a od roku 1993 do dnia dzisiejszego taki program badań prowadzi CBOS. Warto zaznaczyć, że w przypadku obu tych programów badawczych podstawowym celem jest monitorowanie nastrojów społecznych, a nie analiza zmian postaw w czasie (nie są to badania panelowe¹). Dodatkowo należy podkreślić, że w dogłębnych analizach dynamiki zmiany postaw na podstawie obu tych programów przeszkadzają dwa fakty: badania te nie są prowadzone regularnie, a pomiędzy programami OBOP i CBOS nastąpiła wyraźna zmiana stosowanej metodologii². Pomimo tych niedogodności, posiadając wiele pomiarów dokonanych na reprezentatywnych próbach rozłożonych w czasie, możemy zaobserwować widoczne trendy czasowe. Na rysunku 1 zostały zaprezentowane zbiorcze wyniki wszystkich 34 badań prowadzonych w dwóch programach.

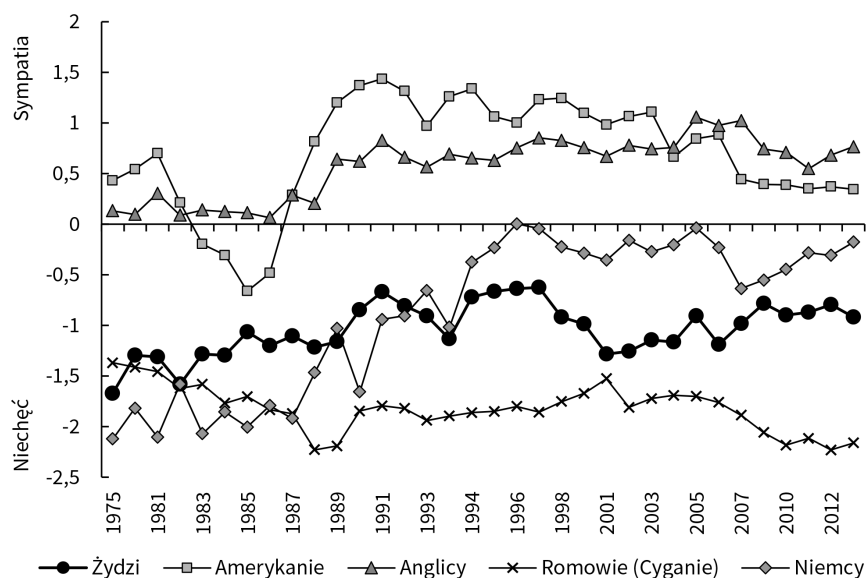
Rysunek 1. Postawy Polaków względem Żydów w czasie. Procent osób deklarujących sympatię oraz niechęć do Żydów w badaniach OBOP (1975–1993) oraz CBOS (1993–2013).

- 1 Badania panelowe lub podłużne polegają na badaniu wielokrotnie tej samej próby w celu uchwycenia zmian w czasie.
- 2 W badaniach obop postępowano się prostą trzystopniową skalą, prosząc badanych o określenie swojego stosunku na trzypunktowej skali (*niechęć*, *obojętność*, *sympatia*). W programie prowadzonym przez CBOS badani mieli wyrażać swoją opinię na siedmiopunktowej skali (od –3 do 3).

Analizując procentowe rozkłady odpowiedzi w czasie można zauważyć rosnący trend deklarowania sympatii względem Żydów oraz względnie stałą i spójną (pomimo różnicy w bezwzględnych wartościach³) malejącą tendencję do deklarowania niechęci. Otrzymane wyniki mogą świadczyć zarówno o zmianie postaw na bardziej pozytywne, jak i o ogólniejszej zmianie tendencji do udzielania odpowiedzi politycznie niepoprawnych – choćby poprzez wzrost znaczenia norm społecznych nieprzychylnych na deklarowanie niechęci względem obcych grup etnicznych. Jednocześnie zmiany pomiędzy poszczególnymi pomiarami wskazują na większą dynamikę zmian, np. gwałtowny spadek negatywnych postaw pomiędzy latami 70. a początkiem lat 80. w programie OBOP czy różnice w poziomach deklarowanych postaw pomiędzy latami 1995–1997 a 1998–2007. Wnioskując z przedstawionych danych, poza ewidentnym ciągłym wzrostowym trendem pozytywnych postaw i spadkiem negatywnych w czasie (por. Sułek, 2012), warto zwrócić uwagę na niejednorodną dynamikę tych zmian wynikającą najprawdopodobniej z uwarunkowań historycznych – związaną choćby z okresami spowolnienia gospodarczego czy kolejnymi debatami publicznymi na temat historii (Winiewski, Bilewicz, 2014).

Kolejną kwestią, na którą zwrócił już uwagę Antoni Sułek (2012), analizując część z przedstawionych powyżej danych, jest przyjęcie punktu odniesienia dla zmian w czasie – a zatem pytanie, czy stosunek do Żydów zmienia się równocześnie ze stosunkiem do innych grup? W swoim tekście podkreśla on fakt, że podobne trendy można zaobserwować dla innych narodowości, niemniej charakteryzują się one nieco inną dynamiką. Dlatego też postanowiliśmy sprawdzić, jak wygląda dynamika zmian postaw Polaków wobec Żydów na tle zmian postaw Polaków wobec innych narodowości (por. rysunek 2)⁴.

-
- 3 Zmiana w deklarowanej antypatii/niechęci pomiędzy programami OBOP i CBOS może być przypisana w większości zmianie skali. Badania wskazują, że krótkie skale są niekomfortowe dla osób badanych (Preston, Colman, 2000) ze względu na niemożność wyrażania opinii.
  - 4 Dla każdego pomiaru wystandaryzowano dane, uwzględniając 14 narodowości występujących w prawie każdym pomiarze – bardziej szczegółowy opis procedury w opracowaniu Winiewskiego i Bilewicza (2014).

Rysunek 2. Zmiany średniej postawy wobec Żydów na tle innych narodowości.

Wyższe wartości oznaczają wyższą deklarowaną sympatię Polaków wobec danej grupy.

Na podstawie powyższych danych można stwierdzić, że postawy względem Żydów w przeciągu ostatnich 38 lat były raczej negatywne w porównaniu do postaw względem innych grup. Pomimo zauważalnych zmian, poziom sympatii względem Żydów jest konsekwentnie niższy niż uogólniony poziom sympatii do innych narodów. Na tak przekształconych danych można zauważyć dynamikę zmian i trendy czasowe. Pierwszy stały trend można zauważyć w okresie od pierwszego pomiaru w 1975 r. do początku lat 90. Silna antypatia konsekwentnie osłabia się, zmieniając na relatywnie bardziej przychylne postawy. Następnie po 1991 r. zauważalny jest nagły spadek pozytywnych postaw, który trwa do początku 1993 r. Podobnie jak w obserwacjach Antoniego Sułka (2012) można zauważyć, że na początku lat 90. pogorszyły się postawy wobec wszystkich badanych grup etnicznych i narodowych (na podstawie nieprzekształconych danych). Jednak dzięki standaryzacji danych można określić, że tendencja ta była stosunkowo najsilniejsza w przypadku Żydów. Powodów takich zmian można upatrywać w silnych stereotypach spiskowych (Kofta, Sędek, 2005) oraz stereotypach przedstawiających Żydów jako grupę silną i wrogą (Fiske, Cuddy, Glick, Xu, 2002). Jak pokazują liczne badania, w czasach kryzysów i spowolnienia gospodarczego rośnie niechęć wobec grup, które postrzegane są jako zaradne, sprytne i spiskujące – tego typu stereotypy stają się bardziej rozpowszechnione, a same grupy stają się swoistym „kozłem ofiarnym” – są obwiniane za niepowodzenia grup większościowych (Glick, 2002). W czasach

kryzysów relatywna deprywacja – czyli poczucie, że danej osobie czy grupie dzieje się gorzej niż innym, zwiększa uprzedzenia (Pettigrew, Christ, Wagner, van Dick, Zick, 2008), w tym uprzedzenia antyżydowskie (Bilewicz, Krzemiński 2010).

Stosunek do Żydów w opisanych powyżej badaniach był traktowany jako zjawisko jednorodne, w pewnym sensie ignorując treść stereotypów i wyobrażeń na temat Żydów. Te zaś nie są oczywiście sprowadzalne do prostej sympatii-antypatii. Aby zrozumieć strukturę przekonań antyżydowskich oraz ich przyczyny, Centrum Badań nad Uprzedzeniami przeprowadziło serię dwóch badań, stanowiących element szerszego programu badawczego – Polskiego Sondażu Uprzedzeń.

FORMY ANTYSEMITYZMU W POLSCE

W ogólnopolskim badaniu sondażowym przeprowadzonym w 2009 r. (Polski Sondaż Uprzedzeń; Bilewicz, Winiewski, Kofta, 2011; Bilewicz, Winiewski, Kofta, Wójcik, 2013) dokonaliśmy pomiaru rozpowszechnienia, przyczyn i konsekwencji głównych form antysemityzmu w Polsce. W roku 2013⁵ użyliśmy ponownie część stosowanych miar, w tym trójczynnika skalę antysemityzmu inspirowaną wcześniejszymi koncepcjami antysemityzmu opisanymi w literaturze przedmiotu: koncepcją antysemityzmu tradycyjnego (por. Krzemiński, 1996; Tokarska-Bakir, 2008), antysemityzmu spiskowego (por. Kofta, Sędek, 2005) oraz antysemityzmu wtórnego (por. Bergmann, 2008).

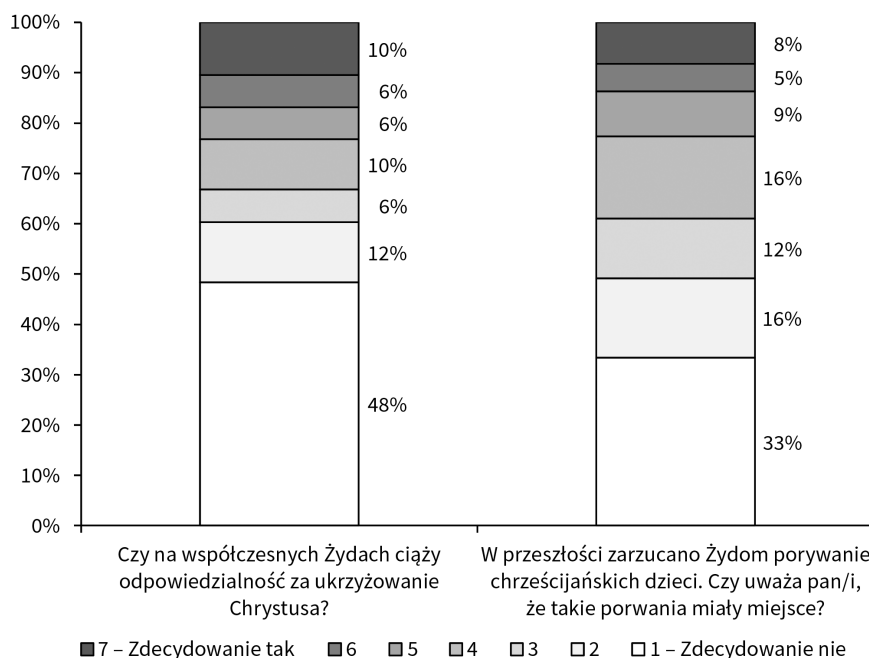
Antysemityzm tradycyjny

Postawy mające swe korzenie w historycznej chrześcijańskiej niechęci do przedstawicieli judaizmu wynikają z przesłanek religijnych (por. Datner-Śpiewak, 1996; Krzemiński, 1996). Badania antropologiczne (Cała, 1992; Tokarska-Bakir, 2008) osadzające wizerunek „Żyda” w szerszym kulturowym kontekście wskazują, że zestaw postaw anty-judaistycznych o charakterze religijnym łączy się w spójną całość z podzieleniem mitów odnośnie wykorzystywania przez Żydów krwi chrześcijan w celach rytualnych, mitów o porwaniach dzieci chrześcijańskich, czy wiarą w męczenników zamordowanych przez Żydów. Wcześniejsze badania (Bilewicz i in., 2011; Datner-Śpiewak, 1996; Krzemiński, 1996, 2004) potwierdzają, iż takie postawy są związane z wiekiem (są częściej podzielane przez osoby starsze),

5 Polski Sondaż Uprzedzeń 2, badanie przeprowadzone na losowej ogólnopolskiej próbie PESEL. Przebadano 965 dorosłych obywateli.

wykształceniem (rzadziej występują u osób lepiej wykształconych), miejscem zamieszkania (są częściej podzielane przez mieszkańców wsi niż przez osoby mieszkające w miastach) i częstością praktyk religijnych (wyznawane raczej przez osoby częściej praktykujące). Analizy zmiennych psychologicznych potwierdziły związek takich postaw jedynie z autorytaryzmem, czyli osobowością konwencjonalną, posłuszną i agresywnie nastawioną wobec odmienności (Altemeyer, 1996) – osoby bardziej autorytarne częściej przejawiały tradycyjny antysemityzm (Bilewicz i in., 2011).

Ogólne rozpowszechnienie antysemityzmu tradycyjnego w 2013 r. było w Polsce stosunkowo niewielkie, co jest spójne z poprzednimi badaniami (Bilewicz i in., 2013). Dla pełnej skali (obu pytań – por. rysunek 3) średnia odpowiedzi znajduje się zdecydowanie poniżej środkowego punktu skali. W sumie tylko jedna na pięć osób (22,6%) zaznaczyła odpowiedzi powyżej środka skali, zgadzając się w jakimś stopniu ze stwierdzeniami o charakterze tradycyjnie antysemickim.

Rysunek 3. Rozpowszechnienie antysemityzmu tradycyjnego w Polsce w 2013 r.

Analiza porównawcza pomiędzy rokiem 2009 i 2013 pokazują niewielki, choć istotny wzrost tego typu postaw. Siła tego efektu jest niewielka,

niemniej w populacji faktycznie nastąpiła zauważalna zmiana⁶. Dodatkowo antysemityzm tradycyjny występuje w odmiennym natężeniu w różnych regionach Polski (Bilewicz i in., 2011)⁷. Przeprowadziliśmy analizę porównawczą pomiędzy regionami⁸, kontrastując poszczególne województwa z ogólnopolską średnią i okazało się, że istotnie wyższy poziom antysemityzmu tradycyjnego jest w południowowschodniej Polsce (w lubelskim i podkarpackim), a relatywnie najniższy w województwie mazowieckim i pomorskim (por. rysunek 4).

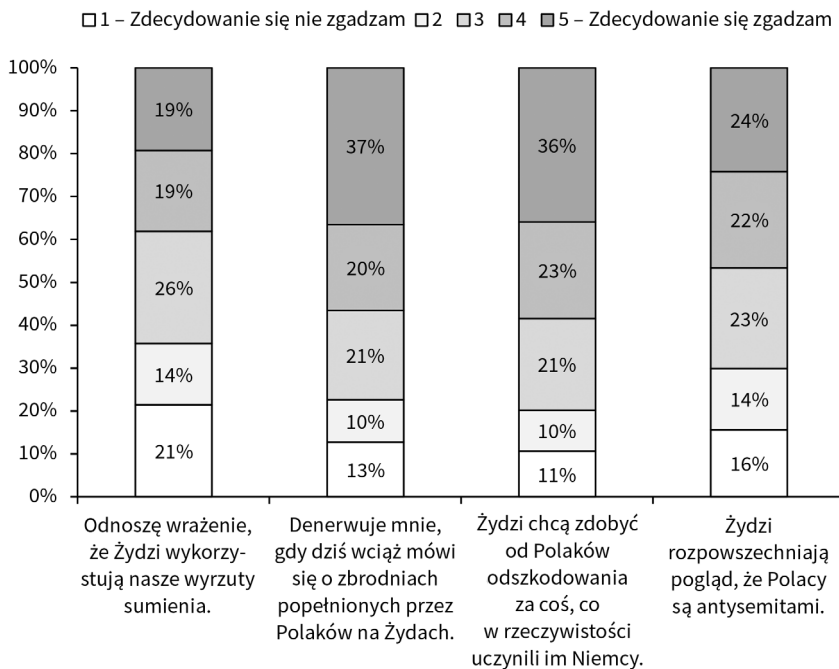

Rysunek 4. Rozpowszechnienie antysemityzmu tradycyjnego według województw (mapa poglądowa na podstawie danych z lat 2009 i 2013).

- 6 Warty podkreślenia jest fakt, że część tego efektu może być ukryta w tak zwanych „brakach danych”, czyli w unikaniu udzielenia odpowiedzi przez osoby badane. W pytaniach o antysemityzm tradycyjny spory odsetek badanych deklaruował odpowiedzi niewliczane do skali (np. *nie wiem, trudno powiedzieć*). Analizy braków danych wskazują, że prawdopodobieństwo wystąpienia takiej wymijającej odpowiedzi jest związane z wiekiem, wielkością miejsca zamieszkania, wykształceniem, praktykami religijnymi oraz w dużym stopniu z obiema pozostałymi formami antysemityzmu.
- 7 $F(15, 1650) = 2,56; p < 0,001; \eta_p^2 = 0,02$. Analizę tę należy traktować jedynie poglądowo – próba wykorzystana w badaniu nie była reprezentatywna dla województw, ze względu na opisane braki danych liczebności w poszczególnych województwach były relatywnie niskie.
- 8 Analizy przeprowadzono na potężnym zbiorze danych z Polskiego Sondażu Uprzedzeń i Polskiego Sondażu Uprzedzeń 2 z uwzględnieniem zmienności pomiędzy pomiarami.

W niemieckojęzycznej literaturze dotyczącej antysemityzmu bardzo często wyróżnia się komponent nazywany „wtórnym antysemityzmem” (Bergmann, Erb, 1991). Ta forma antysemityzmu związana jest z funkcjonowaniem norm społecznych dotyczących wyrażania otwartej niechęci względem jakichś grup. Wtórny antysemityzm przejawia się zwykle w zaprzeczaniu własnej antysemitycznej niechęci wobec Żydów, w obarczaniu Żydów odpowiedzialnością za Holocaust, w umniejszaniu znaczenia czy wręcz zaprzeczaniu zbrodniom dokonany na Żydach oraz w odcinaniu się od przeszłości. Kolejnym ważnym aspektem wtórnego antysemityzmu jest traktowanie Holocaustu, czy antysemityzmu, jako instrumentu w rozgrywkach międzynarodowych. Wtórni antysemityci uważają, że Holocaust jest narzędziem, dzięki któremu Żydzi uzyskują nienależne im odszkodowania lub osiągnęli dzięki niemu przewagę nad innymi narodami.

Rozpowszechnienie antysemityzmu wtórnego jest większe niż antysemityzmu tradycyjnego, co jest spójne z poprzednimi badaniami (Bilewicz i in., 2011). Dla pełnej skali antysemityzmu wtórnego, składającej się z czterech pytań (por. rysunek 5), średnia znajduje się zdecydowanie powyżej środkowego punktu skali. W sumie 57,9% osób zaznaczyło odpowiedzi powyżej środka skali, zgadzając się w jakimś stopniu ze stwierdzeniami o charakterze wtórnie antysemitycznym.

Rysunek 5. Rozpowszechnienie antysemityzmu wtórnego w Polsce w 2013 r.

Porównanie badań z lat 2009 i 2013 nie wykazało istotnych zmian w poziomie antysemityzmu wtórnego – Polacy równie często zgadzali się z tymi stwierdzeniami w roku 2009 i 2013. Antysemityzm wtórny, podobnie jak w badaniach z 2009 r., korelował pozytywnie z wiekiem i negatywnie z wykształceniem (osoby starsze i gorzej wykształcone częściej wykazywały tę formę antysemityzmu).

Podobnie jak w przypadku antysemityzmu tradycyjnego poziom podzielania poglądów o charakterze wtórnie antysemitycznym różni się w poszczególnych regionach Polski (por. rysunek 6). Porównania pomiędzy regionami⁹ pokazują, że istotnie wyższy od średniej krajowej poziom antysemityzmu wtórnego jest obserwowany w województwach lubelskim, łódzkim i opolskim, a relatywnie niższy w województwach wielkopolskim i zachodniopomorskim.

Rysunek 6. Rozpowszechnienie antysemityzmu wtórnego według województw (mapa poglądowa na podstawie danych z lat 2009 i 2013).

Antysemityzm spiskowy

W badaniach prowadzonych przez Ireneusza Krzezińskiego (1996, 2004) zastosowane zostało rozróżnienie na antysemityzm tradycyjny –

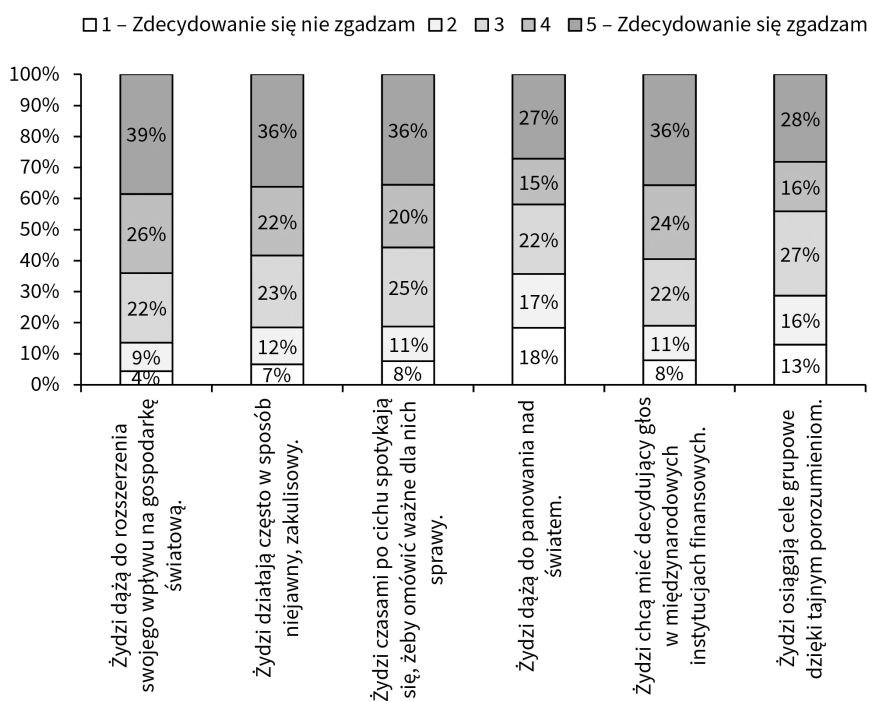
⁹ $F(15, 1796) = 2,82; p < 0,001; \eta_p^2 = 0,02$. Próba wykorzystana w badaniu (połączone pomiary z obu sondaży uprzedzeń) nie była w pełni reprezentatywna dla województw.

wpływający z anty-judaistycznych tradycji oraz antysemityzm nowoczesny – będący współczesnym zbiorem postaw związanych ze spostrzeganiem struktury i funkcjonowania świata władzy, ekonomii i mediów. Koncepcja nowoczesnego antysemityzmu zakłada postrzeganie Żydów jako dążących do uzyskania władzy i nadmiernie ingerujących w życie społeczne kraju czy świata. Podobnym tokiem myślenia kierowali się Mirosław Kofta i Grzegorz Sędek (1992), opracowując koncepcję stereotypu spiskowego (zwanego też stereotypem „duszy grupowej”), która zawiera dwa dodatkowe elementy w postrzeganiu Żydów. Jednym z nich jest grupowa intencjonalność (Żydzi postrzegani są jako jeden byt, działający i realizujący wspólne cele), a drugim spostrzegana skrytość działań (nie wszystkie wpływowe grupy są bowiem postrzegane jako działające skrycie). Badania Kofty i Sędeka (2005) wskazują, że Polacy przypisują różnym grupom narodowym chęć dominacji, lecz to Żydzi są w Polsce prototypem grupy spiskującej.

Wiara w spisek żydowski okazała się najbardziej rozpowszechniona ze wszystkich postaw antysemickich w Polsce. Wyniki te są spójne z badaniami z 2009 r., jak i analizami Ireneusza Krzemińskiego (1996, 2004). Średnia ogólna dla pełnej skali (sześciu pytań; por. rysunek 7) znajduje się zdecydowanie powyżej środkowego punktu skali odpowiedzi. W sumie 67,1% osób zaznaczyło odpowiedzi powyżej środka skali, w jakimś stopniu zgadzając się ze stwierdzeniami opisującymi spisek żydowski. Dla pojedynczych pytań ze skali odsetek osób zgadzających się (lub zdecydowanie zgadzających się) z poszczególnymi stwierdzeniami jest również najwyższy i waha się od 42% do 65% – przy czym jedynie w przypadku pytania „Żydzi dążą do panowania nad światem” spada poniżej 50% respondentów.

Porównanie pomiędzy pomiarami wiary w spisek żydowski w latach 2009 i 2013 nie wykazują żadnych istotnych zmian. Podobny odsetek badanych zgadzał się z tymi stwierdzeniami cztery lata wcześniej i w 2013.

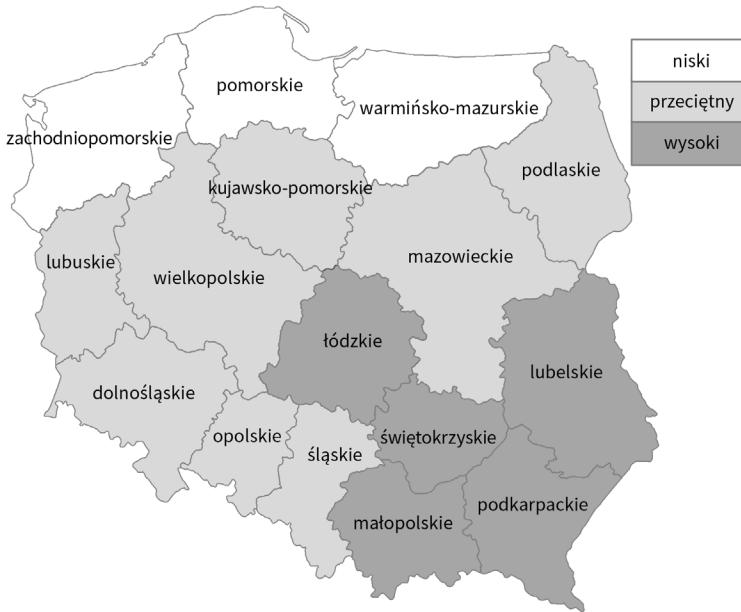
Podobnie jak w badaniach z 2009 r. antysemityzm spiskowy jest silnie skorelowany z wiekiem (osoby starsze znacznie częściej deklarują wiarę w spisek żydowski). W obecnych badaniach (w odróżnieniu od badań z 2009 r.) wiara w spisek jest również negatywnie skorelowana z wykształceniem (osoby bardziej wykształcone mniej wierzą w spisek) oraz z samoopisem postaw politycznych (osoby określające swoje poglądy jako bardziej prawicowe deklarowały większą wiarę w spisek żydowski).

Rysunek 7. Rozpowszechnienie antysemityzmu spiskowego w Polsce w 2013 r.

Podobnie jak w przypadku pozostałych form antysemityzmu poziom podzielenia stereotypów spiskowych różnił się w poszczególnych regionach Polski¹⁰. W odróżnieniu od antysemityzmu wtórnego i tradycyjnego siła tego efektu była przeciętna. Analizy pokazują, że istotnie wyższy poziom antysemityzmu spiskowego jest obserwowany na południowym wschodzie (województwa lubelskie, podkarpackie, małopolskie, świętokrzyskie) oraz w województwie łódzkim (por. rysunek 8). Relatywnie niski poziom stereotypów spiskowych obserwowany jest na północy kraju (w województwach zachodniopomorskim, pomorskim i warmińsko-mazurskim). Najwyższy poziom antysemityzmu zaobserwowano więc na terenach, które historycznie były najliczniejszymi skupiskami ludności żydowskiej.

10 $F(15, 1684) = 3,95; p < 0,001; \eta_p^2 = 0,04$. Zastrzeżenia metodologiczne jak wyżej.

Rysunek 8. Rozpowszechnienie antysemityzmu nowoczesnego według województw – stereotyp spiskowy (mapa poglądowa na podstawie danych z lat 2009 i 2013).

Antysemityzm a religijność

W debacie publicznej oraz publikacjach naukowych często wskazuje się na religijne korzenie uprzedzeń antyżydowskich (por. Bilewicz i in., 2012). W Polskim Sondażu Uprzedzeń 2 staraliśmy się zrozumieć, w jakim stopniu uprzedzenia antyżydowskie wynikają z różnych aspektów religijności osób badanych. Dlatego też zapytaliśmy badanych o to, jak często uczestniczą w praktykach religijnych i jak oceniają głębokość swojej wiary (czy czują się osobami wierzącymi, niezależnie od częstości uczestnictwa w praktykach religijnych). Wyniki analiz regresji prezentuje tabela 1.

Podsumowując te wyniki można stwierdzić, że religijność nie odgrywa dziś kluczowej roli w antysemityzmie. Częstość praktyk religijnych ani głębokość wiary badanych nie były silnie związane z antysemityzmem tradycyjnym ani z antysemityzmem wtórnym (religijność wyjaśnia mniej niż 1,5% wariacji tych form antysemityzmu). Osoby religijne i częściej uczestniczące w praktykach religijnych nie wyznają bardziej antysemickich przekonań aniżeli osoby świeckie. Jedynie siła wiary okazała się być nieznacznie powiązana z wiarą w spisek żydowski. Co ciekawe osoby religijne nie przejawiają też większego dystansu do Żydów, a zatem akceptują Żydów w swoim najbliższym otoczeniu. Wśród osób religijnych znaleźć można więc zarówno antysemitów, jak i osoby Żydom przychylnie.

Tabela 1

Wpływ religijności (częstości praktyk religijnych oraz głębokości wiary) na trzy formy antysemityzmu oraz dystans do Żydów. Wielokrotna analiza regresji

	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm spiskowy	Antysemityzm wtórny	Dystans społeczny do Żydów
Częstość praktyk religijnych	0,07	0,04	0,07	0,06
Głębokość wiary	0,06	0,08*	0,03	0,04
R^2	0,014**	0,012**	0,009*	0,008*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

PSYCHOLOGICZNE PODŁOŻA ANTYSEMITYZMU

W badaniach antysemityzmu wskazujemy zwykle na trzy kategorie przyczyn uprzedzeń antyżydowskich: autorytarną osobowość (szczególną skłonność do podporządkowania się rządzącym i niechęć wobec odstępców od norm grupowych), relatywną depryzację (doświadczenie pogorszenia sytuacji materialnej – szczególnie w porównaniu do otoczenia) oraz specyficzną tożsamość (związaną z silną identyfikacją narodową, szczególnie tą zbudowaną na cierpieniach).

Pierwsza kategoria to przyczyny osobowościowe związane z tzw. osobowością autorytarną. Osobowość autorytarna, na którą składają się m.in. konwencjonalizm, uległość wobec władzy, agresja wobec słabszych i skłonność do stereotypizacji, miała być szczególnie podatna na wszelkiego typu ideologie antydemokratyczne i faszystowskie (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950). Z czasem badacze określili dokładniej strukturę autorytaryzmu jako złożenie trzech elementów: uległości wobec ustanowionej władzy, gotowości do agresji wymierzonej w imieniu władzy oraz konwencjonalizmu zachowań społecznych (Altemeyer, 1996). Autorytarna osobowość to osobowość zrodzona z uogólnionego lęku, który skłania osobę autorytarną do podporządkowania się władzy, która obiecuje uchronienie człowieka przed zagrożeniami.

Od początków badań nad autorytaryzmem wskazywano na szczególną podatność osób z tym typem osobowości na uprzedzenia wobec Żydów. Osoby autorytarne podzielają „stereotypowe negatywne opinie opisujące Żydów jako zagrażających, niemoralnych i istotnie odmiennych od nie-Żydów” (Adorno i in., 1950, s. 71). Wiele późniejszych badań pokazało, że osoby o osobowości autorytarnej przejawiają znacznie częściej postawy antysemickie: Dunbar i Simonova (2003) wykazali silne związki autorytaryzmu z antysemityzmem w Stanach Zjednoczonych i w Czechach, a badania Frindte i in. (2005) ukazały szczególnie nasilony poziom antysemityzmu u osób autorytarnych w Niemczech.

Druga kategoria przyczyn to czynniki wynikające z sytuacji ekonomicznej, a w szczególności poczucie relatywnej deprywacji. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna od lat była wskazywana jako główne źródło uprzedzeń (por. Bilewicz, Krzemiński, 2010). Poczucie relatywnej deprywacji to subiektywne odczucie, że kiedyś było nam lepiej, że inni lepiej sobie radzą z obecną sytuacją, a my nie potrafimy się w niej odnaleźć (Pettigrew i in., 2008). Wiele badań wskazuje, że to właśnie relatywna deprywacja jest niezwykle silnie związana z uprzedzeniami wobec wszelkich mniejszości oraz imigrantów (Pettigrew i in., 2008). Ogólnoeuropejskie porównawcze badanie uprzedzeń (Zick, Kupper, Heitmeyer, 2010) wykazało, że w całej Europie za uprzedzenia – w tym uprzedzenia antyżydowskie – odpowiadają zwykle: ogólne ubóstwo (ludzie biedniejsi są bardziej uprzedzeni) oraz relatywna deprywacja (ludzie, którzy odczuwają pogorszenie swojej sytuacji finansowej są bardziej uprzedzeni).

Nasze wcześniejsze ogólnopolskie badania dowiodły, że również w Polsce osoby, których sytuacja się pogorszyła, częściej podzielają antysemickie przekonanie o „spisku żydowskim”, a w efekcie gotowe są poprzeć działania dyskryminujące Żydów (Bilewicz, Krzemiński, 2010). Antysemityzm jest więc silnie powiązany z uczuciem relatywnej deprywacji. Ludzie, których sytuacja się pogarsza, poszukują jakiegoś wyjaśnienia swojej sytuacji – stąd tak chętnie wierzą oni w spisek żydowski. Teorie spiskowe często służą za proste wyjaśnienie bardzo skomplikowanej rzeczywistości (transformacji politycznej, kryzysów i przemian gospodarczych).

Trzecia kategoria przyczyn postaw antysemickich to te, które związane są ze sposobem myślenia o własnej tożsamości narodowej. Psychologowie dostrzegają, że silna identyfikacja z własnym narodem może być odpowiedzialna za faworyzację grupy własnej i uprzedzenia wobec obcych (Tajfel, 1978). Z drugiej strony, nasze wcześniejsze badania wykazały, że tylko niektóre formy tożsamości narodowej mają tak negatywne konsekwencje (por. Golec de Zavala, Cichocka, Bilewicz, 2013). Szczególnie wskazuje się tu na te formy tożsamości narodowej, które oparte są na motywach cierpień, poczucia bycia ofiarą historii (por. Bilewicz, Stefaniak, 2013; Krzemiński, 2002). Brytyjscy psychologowie od lat wskazują, że rywalizacja cierpień jest w dużym stopniu odpowiedzialna za niechęć narodów-ofiar wobec innych narodów-ofiar (Noor, Brown, Prentice, 2008). W ten sposób da się wytłumaczyć dynamikę wielu konfliktów, np. w Irlandii Północnej. Również izraelscy psychologowie upatrują przyczyn defensywnych postaw Izraelczyków w konflikcie bliskowschodnim w tzw. „mentalności obłączonej twierdzy”, czyli oparciu tożsamości narodowej na historii dawnych cierpień (Bar-Tal, Antebi, 1992). Jest to zresztą odbicie bardziej ogólnych prawidłowości – przypominając ludziom o dawnych krzywdach, które im wyrządzono,

wyzwalamy w nich automatycznie większy egoizm i poparcie dla krzywdzenia innych (Zitek, Jordan, Monin, Leach, 2010). Opierając się na tych wynikach, można przypuszczać, że osoby czujące, że ich naród był jedyną i największą ofiarą historii, będą w większym stopniu niechętne wszelkim obcym – a szczególnie tym, którzy również roszczą sobie pretensje do statusu głównej ofiary historii.

W badaniach prowadzonych w Polsce dowiedliśmy, że zarówno rywalizacja cierpień (poczucie, że Polacy ucierpieli w przeszłości nie mniej niż Żydzi), jak i tożsamość oparta na cierpieniach (przekonanie, że Polacy ucierpieli bardziej niż inne narody) wiążą się z nie tylko z negatywnym stosunkiem do Niemców (sprawców okupacji hitlerowskiej), lecz również silniejszą wiarą w spisek żydowski i z ogólnie bardziej negatywnym stosunkiem do Żydów (Bilewicz, Stefaniak, 2013). Zauważyliśmy też, że to Polacy o silnej tożsamości narodowej uważają, że ich naród był największą ofiarą działań innych narodów, a z kolei to przekonanie odpowiada za uprzedzenia antysemityczne. W ten sposób silna tożsamość narodowa – o ile wiąże się z nią przekonanie o cierpieniach własnego narodu – prowadzi do wzrostu niechęci wobec Żydów, głównych „rywali w cierpieniu”.

W badaniu Polski Sondaż Uprzedzeń 2, zrealizowanym latem 2013 r., postanowiliśmy przyjrzeć się trzem potencjalnym przyczynom uprzedzeń antyżydowskich: silnej identyfikacji narodowej (poczuciu silnych więzi z innymi Polakami, dużej wagi przypisywanej polskości, pozytywnemu stosunkowi do narodu), specyficznej tożsamości opartej na cierpieniach (poczucie, że Polacy w historii cierpieli bardziej niż inne narody) oraz autorytaryzmu (konwencjonalizm, konformizm, tradycjonalizm). Tabela 2 przedstawia związki tych zmiennych z różnymi formami antysemityzmu.

Patrząc na wyniki, nietrudno zauważyć, że autorytaryzm jest faktycznie istotnie związany z niemal wszystkimi formami antysemityzmu: osoby autorytarne – a zatem przywiązujące większą wagę do tradycji, posłuszne autorytetom i przywódcom – częściej wierzyły w spisek żydowski, obwiniały współczesnych Żydów za śmierć Chrystusa, nie akceptowały Żydów w swoim otoczeniu. Ludzie uważający, że naród Polski był częściej krzywdzony w swej historii niż inne narody, są dziś bardziej uprzedzeni do Żydów – przejawiają wyższy poziom wszystkich wskaźników antysemityzmu. Ta „rywalizacja cierpień” w największym stopniu odpowiada za dystans społeczny, czyli unikanie Żydów w otoczeniu – osoby patrzące na historię Polski przez pryzmat cierpień zadawanych nam przez obcych są mniej chętne do zaakceptowania Żydów jako sąsiadów, współpracowników czy członków własnej rodziny.

Tabela 2

Wpływ czynników psychologicznych (identyfikacji narodowej, tożsamości opartej na cierpieniach oraz autorytaryzmu) na trzy formy antysemityzmu oraz dystans do Żydów (standaryzowane współczynniki regresji wielokrotnej)

	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm spiskowy	Antysemityzm wtórny	Dystans społeczny do Żydów
Identyfikacja narodowa	-0,14**	-0,01	0,02	-0,13**
Tożsamość oparta na cierpieniach	0,11**	0,18**	0,17**	0,23**
Autorytaryzm	0,18**	0,20**	0,13**	0,07*
R^2	0,054**	0,088**	0,056**	0,071*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Najciekawsze – i najmniej spodziewane – są tu jednak związki identyfikacji narodowej z antysemityzmem. Okazuje się, że osoby odczuwające silny związek z narodem Polskim (silne więzi z Polakami, satysfakcja z bycia Polakiem, uważanie polskości za coś ważnego) są istotnie mniej antysemityczne. Wbrew powszechnym przekonaniom silna tożsamość narodowa była niezwiązana z poziomem antysemityzmu spiskowego i wtórnego – a w wypadku antysemityzmu tradycyjnego i dystansu do Żydów wręcz poprawiała stosunek do Żydów! To silnie identyfikujący się narodowo Polacy byli bardziej otwarci na Żydów w swoim otoczeniu i byli bardziej odporni na tradycyjne, religijne formy antysemityzmu.

Poglądy polityczne a antysemityzm w Polsce

W dalszym kroku analiz próbowaliśmy rozpoznać, w jakim stopniu przekonania antysemityczne łączą się w Polsce z poglądami politycznymi – lewicowymi oraz prawicowymi. Chcieliśmy się zastanowić zarówno nad ogólnym wymiarem lewicowości/prawicowości, jak i bardziej szczegółowymi przekonaniemiami gospodarczymi i obyczajowymi.

Tabela 3 pokazuje, w jakim stopniu przekonania antysemityczne w Polsce w 2013 r. są powiązane z poglądami politycznymi. Zauważyliśmy, że Polacy określający się jako prawicowi częściej wierzą w spisek żydowski, przejawiają nieco wyższy poziom antysemityzmu wtórnego i w nieco większym stopniu starają się unikać Żydów w swoim otoczeniu.

Tabela 3

Związki poglądów politycznych (wyższe wartości zmiennej wskazują większą prawicowość) z trzema formami antysemityzmu oraz dystansem do Żydów i uprzedzeniami antyizraelskimi (analiza korelacji)

	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm spiskowy	Antysemityzm wtórny	Dystans społeczny do Żydów
Poglądy polityczne (wyższe wyniki oznaczają poglądy bardziej prawicowe)	0,01	0,13**	0,14**	0,09*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Pojęcie prawicowości/lewicowości można jednak odnieść do dwóch zasadniczo odmiennych obszarów życia – gospodarczego (poparcie dla wolnego rynku bądź dla państwa opiekuńczego) i obyczajowego (poparcie dla rozwiązań liberalnych bądź wolnorynkowych). Postanowiliśmy zatem sprawdzić, w jakim stopniu postawy te wiążą się z różnymi formami antysemityzmu. Poglądy polityczne Polaków miały ogólnie niezbyt duży wpływ na postawy wobec Żydów. Osoby o poglądach konserwatywnych częściej wierzyły w spisek żydowski i raczej skłonne były unikać Żydów w otoczeniu. Osoby o poglądach socjalnych (zwolennicy państwa opiekuńczego) przejawiali większą niechęć do Żydów w otoczeniu aniżeli liberałowie ekonomiczni oraz nieco częściej wyznawali tradycyjny antysemityzm (por. tabela 4). Co warto zaznaczyć, przekonania obyczajowe w Polsce są nie związane z przekonaniami gospodarczymi.

Tabela 4

Wpływ przekonań gospodarczych (socjalnych, jako przeciwstawnych wolnorynkowym) oraz obyczajowych (liberalnych, jako przeciwstawnych konserwatywnym) na trzy formy antysemityzmu oraz dystans do Żydów

	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm spiskowy	Antysemityzm wtórny	Dystans społeczny do Żydów
Przekonania gospodarcze (socjalne)	0,11**	0,09**	0,07*	0,12**
Przekonania obyczajowe (liberalne)	-0,04	-0,14**	-0,11**	-0,16**
R^2	0,015**	0,030**	0,018**	0,042*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Liczne badania psychologiczne przekonują, że bezpośredni kontakt jest najskuteczniejszym sposobem zmiany postaw wobec obcych – bezpośrednie spotkania pozwalają odkryć własne podobieństwo do obcych, przez co postrzeganie obcych przestaje być stereotypowe, a stosunek do obcych przestaje być naznaczony uprzedzeniami (por. Bilewicz, 2006; Pettigrew, Tropp, 2006).

W Polskim Sondażu Uprzedzeń 2 również spytaliśmy badanych, jak częste są ich kontakty z Żydami, a w szczególności czy mają Żydów wśród swoich przyjaciół. Zgodnie z przypuszczeniami, osoby mające Żydów wśród przyjaciół deklarowały akceptację Żydów w swoim otoczeniu (wyrażały mniejszy dystans do Żydów; por. tabela 5).

Tabela 5

Związki kontaktu z Żydami z trzema formami antysemityzmu oraz dystansem do Żydów i uprzedzeniami antyżydowskimi.

	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm spiskowy	Antysemityzm wtórny	Dystans społeczny do Żydów
Kontakt z Żydami	-0,04	-0,01	-0,07	-0,19**
Przyjaźń z Żydami	-0,01	0,04	0,00	-0,15**

** $p < 0,01$.

Co jednak bardziej zaskakujące – kontakt nie wpływał na żadną z form antysemityzmu. Osoby deklarujące kontakt z Żydami nie wyrażały mniejszego poparcia dla stwierdzeń antysemickich: spiskowych, wtórnych czy tradycyjnych. Przyczyną tego może być tzw. „kontakt urojony”, który stwierdzaliśmy również w poprzednich badaniach (Bilewicz, 2008). Chodzi tu o osoby, które przejawiają wysoce antysemickie przekonania i widzą wokół siebie Żydów, którzy de facto Żydami nie są. W ten sposób trudno jest określić faktyczne związki kontaktu z antysemityzmem. Można jednak przypuszczać, że przynajmniej część spośród antysemickich przekonań może być oporna na kontakt międzygrupowy – np. przekonania o spisku żydowskim dotyczą nie tyle konkretnych Żydów, co raczej wymyślnego „rządu światowego”, zatem osoba wyznająca antysemityzm spiskowy może przyjaźnić się z konkretnym Żydem, dzieląc jednocześnie antysemickie przekonania na temat „Żydów u władzy”.

Najbardziej zaskakującym elementem porównania poziomu antysemityzmu w Polsce w latach 2009 i 2013 był wzrost poziomu tradycyjnego antysemityzmu w tym okresie. Skłoniło nas to do próby wyjaśnienia tej zmiany. W tym celu postanowiliśmy dokonać analizy głównych korelatów antysemityzmu tradycyjnego w latach 2009 i 2013, by zastanowić się, czy zmiana średniego poziomu antysemityzmu tradycyjnego wiązała się również ze zmianą jego społecznej bazy i czynników psychologicznych kryjących się za tym fenomenem.

Tabela 6

Związki antysemityzmu tradycyjnego ze zmiennymi demograficznymi i psychologicznymi (pomiar z lat 2009 i 2013)

	Antysemityzm tradycyjny 2009	Antysemityzm tradycyjny 2013
Wiek	0,12*	0,10*
Płeć	0,01	-0,04
Poziom wykształcenia	-0,22*	-0,24*
Identyfikacja	-0,05	-0,08*
Postawy polityczne	-0,02	0,01
Religijność	0,12*	0,11*
Autorytaryzm	0,32*	0,16*

* $p < 0,05$.

Struktura korelacji demograficznych antysemityzmu tradycyjnego w latach 2009 i 2013 nie różni się znacząco (por. tabela 6). W obu pomiarach to raczej osoby starsze, bardziej religijne i gorzej wykształcone wierzyły w mord rytualny i postrzegały Żydów jako winnych śmierci Chrystusa. Płeć nie różnicowała poziomu tradycyjnego antysemityzmu. Interesujące różnice pojawiły się jednak w zmiennych innych niż demograficzne: antysemityzm tradycyjny w 2013 r. okazał się silniej związany z tożsamością narodową (osoby o silnej identyfikacji rzadziej wyznawały tradycyjne przekonania antysemityczne), natomiast wpływ postaw autorytarnych się nieznacznie osłabił. Mogłoby to oznaczać, że tradycyjny antysemityzm wypadł poza ramy tożsamości narodowej – osoby wierzące w mord rytualny rzadziej identyfikują się z dzisiejszą Polską. Co więcej – osoby takie rzadziej pasują do profilu posłusznego obywatela i wyznawcy norm, co sugerowałoby coraz większą świadomość co do nienormatywnego charakteru tradycyjnego antysemityzmu. Choć korelacja z autorytaryzmem jest nadal pozytywna – to jednak staje się ona wyraźnie słabsza, co wskazuje na przesuwanie się tradycyjnego

antysemityzmu poza normy politycznej poprawności i norm panujących w polskim społeczeństwie.

Antysemityzm a dystans do Żydów

Ostatnie z przedstawianych tu analiz dotyczą wpływu trzech form antysemityzmu (antysemityzmu spiskowego, tradycyjnego i wtórnego) na intencję do unikania Żydów mierzoną skalą dystansu społecznego Bogardusa (1925). Dzięki pomiarowi dystansu społecznego uchwyciliśmy ważną intencję behawioralną, jaką jest niechęć do mieszkania w okolicy zamieszkaanej przez Żydów, zaakceptowania Żyda jako członka rodziny oraz jako współpracownika. Poniższe analizy przeprowadzono na zagregowanej zmiennej obejmującej powyższe trzy formy dystansu społecznego. Analogicznie jak we wcześniejszych analizach (Bilewicz i in., 2013) przeprowadziliśmy wielokrotną regresję, w której trzy formy antysemityzmu wprowadzono jako predyktory, a dystans społeczny jako zmienną zależną. Tabela 7 przedstawia analizy dla sondaży z lat 2009 i 2013.

Tabela 7

Wpływ trzech form antysemityzmu na dystans do Żydów w latach 2009 i 2013

	Dystans społeczny do Żydów 2009	Dystans społeczny do Żydów 2013
Antysemityzm wtórny	0,07	0,01
Antysemityzm spiskowy	0,22*	0,10*
Antysemityzm tradycyjny	0,20*	0,23*
R^2	0,14*	0,07*

* $p < 0,05$.

Powyższa analiza wykazała zbliżone zależności pomiędzy antysemickimi przekonaniem a dystansem do Żydów w latach 2009 i 2013. W obu pomiarach antysemityzm spiskowy oraz antysemityzm tradycyjny istotnie wpływały na dystans społeczny, natomiast antysemityzm wtórny okazał się niezwiązany z dystansem do Żydów. Osoby wierzące w spisek żydowski, mord rytualny oraz obwiniające Żydów za zabójstwo Chrystusa były bardziej niechętnie do zaakceptowania Żydów w najbliższym otoczeniu. Obwinianie Żydów o budowanie wizerunku Polaków jako antysemitów oraz uznawanie Żydów za nadużywających historycznej roli ofiary nie przekładało się na unikanie Żydów w środowisku. Mogło to jednak wynikać również z bardziej subtelny pomiaru antysemityzmu, jakim jest skala antysemityzmu wtórnego. Skala ta może być bowiem w mniejszym stopniu obciążona aprobatą społeczną niż skale antysemityzmu spiskowego,

tradycyjnego i dystansu – stąd mogą wynikać słabsze związki pomiędzy antysemityzmem wtórnym a dystansem.

PODSUMOWANIE

Omówione powyżej badania sondażowe przekonują, że niechęć do Żydów oraz antysemityzm są stosunkowo trwałymi przekonaniem społecznymi. Na przestrzeni lat 2009–2013 poziom antysemityzmu raczej nie zmienił się – Polacy w tym samym stopniu wyznają dziś przekonania o spisku żydowskim, jak i wtórny antysemityzm. Antysemityzm tradycyjny, który wielu badaczy odsyłało już do lamusa historii (por. Bilewicz i in., 2011), okazał się nie tylko całkiem trwały, ale jego poziom wręcz wzrósł na przestrzeni ostatnich czterech lat. Zjawisko to jest trudne do wytłumaczenia. Wielu badaczy postrzega tę formę antysemityzmu jako silnie związaną z religijnością chrześcijańską (Datner-Śpiewak, 1996). Nasze badania pokazują jednak, że przeciętny Polak nie stał się w ciągu ostatnich czterech lat bardziej religijny, ani też nie zwiększyła się średnia częstość uczestnictwa Polaków w obrzędach religijnych. Polacy nie stali się więc bardziej religijnym społeczeństwem – jednak tradycyjna, religijna forma antysemityzmu jest dziś bardziej rozpowszechniona wśród Polaków niż jeszcze cztery lata temu.

Antysemityzm nabrał też politycznego charakteru. O ile w 2013 r. nie stwierdzaliśmy silnych związków np. spiskowych form antysemityzmu z poglądami politycznymi, o tyle dziś są one zdecydowanie silniej reprezentowane na prawicy niż na lewicy, a dokładniej: wśród osób o poglądach tradycyjno-konserwatywnych i ekonomicznie socjalnych.

Ciekawym zjawiskiem są również powiązania antysemityzmu z cechami demograficznymi i wykształceniem: wśród osób wykształconych, mieszkających w dużych miastach przekonania antysemityczne są dziś znacznie rzadziej wyrażane. Odróżnia to antysemityzm od na przykład uprzedzeń wobec Romów – które są niezależne od wykształcenia badanych, wieku i znacznie mniej zależne od wielkości miejsca zamieszkania. Sugeruje to, że w wypadku niechęci do Romów nie obowiązują te normy poprawności, które szczególnie wyraźnie widzimy dziś w odniesieniu do Żydów (w wypadku lepiej wykształconych badanych).

Jeśli chodzi o regiony, to w odniesieniu do wyrażania postaw antysemitycznych Polska jest dziś silnie zróżnicowana. Najwyższy poziom antysemityzmu (w badaniach z lat 2009 i 2013) zauważyliśmy w południowo-wschodnich regionach kraju (województwa: lubelskie, podkarpackie i małopolskie) oraz w łódzkim. Co ciekawe są to te regiony kraju, gdzie pozostało do dziś najwięcej zabytków po społeczności żydowskiej – a zatem są też stosunkowo

najczęściej odwiedzane przez potomków polskich Żydów. Dlatego też warto skierować działania edukacyjne szczególnie do tych regionów kraju.

Za najważniejsze psychologiczne przyczyny antysemityzmu można uznać autorytaryzm oraz tożsamość opartą na cierpieniu (tzw. „rywalizacja cierpień”). Jest to kolejna wskazówka – by w trakcie edukacji szkolnej uświadamiać historię Holocaustu oraz historię cierpień żydowskich podobnie jak martyrologię innych narodów. Pozwoli to zbudować inny rodzaj tożsamości społecznej Polaków. Sama identyfikacja narodowa (patriotyzm) okazuje się być mechanizmem ograniczającym antysemityzm, o ile tylko nie jest oparta na poczuciu wyjątkowości własnych cierpień.

Rola przekonań antysemickich jako mechanizmów regulujących zachowania wobec Żydów (np. dystans społeczny) nie zmieniła się na przestrzeni czterech lat – to antysemityzm spiskowy oraz antysemityzm tradycyjny mają największy wpływ na zachowania wobec Żydów. Związki antysemityzmu wtórnego z dystansem pozostają bardzo słabe. Przekonania na temat historii i upamiętnienia Holocaustu nie są więc jasno przekładalne na zachowania wobec współczesnych Żydów.

Dynamika postaw antysemickich w Polsce jest też związana z sytuacją materialną samych Polaków – w okresach spowolnienia gospodarczego antysemickie przekonania aktywizują się, definiując, kto stanie się potencjalnym kozłem ofiarnym. W tym sensie popularność antysemickich stereotypów w Polsce zależy też od globalnej sytuacji ekonomicznej oraz sytuacji ekonomicznej w naszym kraju.

BIBLIOGRAFIA

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. Nowy Jork: Harper and Row.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bar-Tal, D., Antebi, D. (1992). Siege mentality in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 16(3), 251–275.
- Bergmann, W. (2008). Anti-Semitic attitudes in Europe: A comparative perspective. *Journal of Social Issues*, 64(2), 343–362.
- Bergmann, W., Erb, R. (1991). *Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland: Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989*. Opladen: Leske + Budrich.
- Bilewicz, M. (2006). Kiedy kontakt osłabia uprzedzenia? Kategoryzacje społeczne i temporalne jako warunki skuteczności kontaktu międzygrupowego. *Psychologia Społeczna*, 2(2), 63–74.
- Bilewicz, M. (2008). Czy kontakt Polaków z Żydami zmniejsza antysemityzm? Ujęcie psychologii społecznej. W: J. Żyndul (red.), *Różni razem* (s. 249–257). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bilewicz, M., Krzemiński, I. (2010). Anti-Semitism in Poland and Ukraine: The belief in Jewish control as a mechanism of scapegoating. *International Journal of Conflict and Violence*, 4(2), 234–243.
- Bilewicz, M., Stefaniak, A. (2013). Can a victim be responsible? Antisemitic consequences of victimhood-based identity and competitive. W: B. Bokus (red.), *Responsibility: A cross-disciplinary perspective* (s. 69–80). Warszawa: Lexem.
- Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M. (2011). Zagrożający spiskowcy. Zjawisko antysemityzmu w Polsce na podstawie Polskiego Sondażu Uprzedzeń 2009. W: M. Kofta, M. Bilewicz (red.), *Wobec obcych: Zagrożenie psychologiczne a stosunki międzygrupowe* (s. 60–73) Warszawa: PWN.
- Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., Wójcik, A. (2013). Harmful ideas, the structure and consequences of anti-Semitic beliefs in Poland. *Political Psychology*, 34(6), 821–839.
- Bilewicz, M., Winiewski, M., Radzik, Z. (2012). Antisemitism in current Poland: Economic, religious and historical aspects. *Journal for the Study of Antisemitism*, 4(2), 2801–2820.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299–308.

- Cała, A. (1992). *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Cała, A. (2012). *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Warszawa: Nisza.
- Datner-Śpiewak, H. (1996). Struktura i wyznaczniki postaw antysemickich. W: I. Krzeminski (red.), *Czy Polacy są antysemitami?* (s. 27–64). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Dunbar, E. I., Simonova, L. (2003). Individual difference and social status predictors of anti-Semitism and racism US and Czech findings with the prejudice/tolerance and right wing authoritarianism scales. *International Journal of Intercultural Relations*, 27(5), 507–523.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902.
- Glick, P. (2002). Sacrificial lambs dressed in wolves' clothing: Envious prejudice, ideology, and the scapegoating of Jews. W: L. S. Newman, R. Erber (red.), *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust* (s. 113–142). Londyn: Oxford University Press.
- Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Bilewicz, M. (2013). The paradox of in-group love: Differentiating collective narcissism advances understanding of the relationship between in-group and out-group attitudes. *Journal of Personality*, 81, 16–28.
- Kofta, M., Sędek, G. (1992). Struktura poznawcza stereotypu etnicznego, bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy antysemityzmu. W: Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 67–86). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kofta, M., Sędek, G. (2005). Conspiracy stereotypes of Jews during systemic transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35(1), 40–64.
- Krzemiński, I. (red.). (1996). *Czy Polacy są antysemitami? Wyniki badania sondażowego*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Krzemiński, I. (2002). Polish-Jewish relations, anti-Semitism and national identity. *Polish Sociological Review*, 137, 25–51.
- Krzemiński, I. (red.). (2004). *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie: raport z badań*. Warszawa: Scholar.
- Noor, M., Brown, R. J., Prentice, G. (2008). Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*, 47, 481–495.

- Pettigrew, T. F., Christ, O., Wagner, U., Meertens, R. W., van Dick, R., Zick, A. (2008). Relative deprivation and intergroup prejudice. *Journal of Social Issues*, 64(2), 385–401.
- Pettigrew, T. F., Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751–783.
- Preston, C. C., Colman, A. M. (2000). Optimal number of response categories in rating scales: Reliability, validity, discriminating power, and respondent preferences. *Acta Psychologica*, 104, 1–15.
- Sulek, A. (2012). Ordinary Poles look at the Jews. *East European Politics & Societies*, 26(2), 425–444.
- Tajfel, H. (red.). (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Londyn: Academic Press.
- Tokarska-Bakir, J. (2008). *Legenda o krwi. Antropologia przesydu*. Warszawa: W.A.B.
- Winiewski, M., Bilewicz, M. (2014). The emergence of antisemitism in times of rapid social change: Survey results from Poland. W: F. Guesnet, G. Jones (red.), *Antisemitism in an era of transition: Genealogies and impact in post-communist Poland and Hungary* (s. 187–214). Londyn: Peter Lang.
- Zick, A., Küpper, B., Heitmeyer, W. (2010). Prejudices and group-focused enmity: A socio-functional perspective. W: A. Pelinka, K. Bischof, K. Stögner (red.), *Handbook of prejudice* (s. 273–303). Amherst: Cambria Press.
- Zitek, E. M., Jordan, A. H., Monin, B., Leach, F. R. (2010). Victim entitlement to behave selfishly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(2), 245–255.